

Ewa Letkiewicz

<https://orcid.org/0000-0002-1621-7947>Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Instytut Nauk o Kulturze

O performatywności biżuterii Żeliwna biżuteria patriotyczna

On the performativity of jewellery. Cast iron patriotic jewellery

Streszczenie. Teoria aktów mowy Johna L. Austina z lat 60. XX wieku stała się ważnym zwrotem w badaniach nad performatywnością i sprawczością. Jacques Derrida w 1972 roku wskazał, że nie tylko mowa, ale też pismo ma performatywną, sprawczą moc działania. Pod koniec lat 90. XX wieku zwrócono uwagę na sprawczość rzeczy (przedmiotów) jako aktywnych kreatorów życia społecznego, bytów nie-ludzkich i wywołane przez nie zmiany powstałe w kooperacji z ludźmi. Wśród przedmiotów szczególną moc sprawczą ma biżuteria.

W niniejszym artykule proponuję odniesienie się do praktyk związanych z żeliwną biżuterią patriotyczną, powstałą w latach 1806–1814 na fali uniesień patriotycznych w wojnie Prus z Napoleonem, zbadanie skutków wywieranych na oglądających ją widzów, rezultatów i zmian, jakie spowodowały w społecznej i kulturowej rzeczywistości.

Słowa kluczowe: żeliwna biżuteria patriotyczna; XIX wiek

Abstract. John L. Austin's 1960^s speech act theory marked an important turn in the study of performativity and causality. Jacques Derrida in 1972 pointed out that not only speech but also writing has performative, causal powers of action. At the end of the 1990^s, attention was drawn to the causality of things (objects) as active creators of social life, non-human entities and the induced changes created by them in cooperation with humans. Among objects, jewellery has a particular causal power.

In this article, I propose to address the practices associated with cast-iron patriotic jewellery, created between 1806 and 1814 in the wave of patriotic exultation in Prussia's war against Napoleon, exploring the effects exerted on the spectators viewing it, the results and the changes it caused in social and cultural reality.

Keywords: cast iron patriotic jewellery; 19th century

[*Performans*] można zdefiniować jako wszelką działalność danego uczestnika interakcji w danej sytuacji, służącą wpływaniu w jakiś sposób na kogoś, niezależnie od innych jej uczestników¹.

Erving Goffman

W świecie biznesu, w sporcie czy w seksie angielski czasownik „perform” znaczy, że sprostało się wymaganiom, osiągnęło sukces, spełnienie. W świecie sztuk „perform” znaczy wystawić, zagrać, zatańczyć, wystąpić ze spektaklem lub koncertem. W życiu codziennym „perform” to popisać się, pójść na całego, uwydatnić własne czynności na użytek tych, którzy je oglądają².

Richard Schachner

Performatyka jest nauką o performansach, ale przecież definicja tego ostatniego terminu pozostaje bardzo płynna i obejmuje nie tylko działania artystyczne zwane w języku angielskim *performance art* z lat sześćdziesiątych XX wieku, ale także rytuały, gry, życie codzienne, działalność polityczną, tożsamość, by przytoczyć kilka najbardziej narzucających się skojarzeń³.

Ewa Bal, Wanda Świątkowska

Brytyjski filozof języka John Langshaw Austin, badając mowę w jej najprostszych codziennych zastosowaniach, wskazał na związki między mówieniem i działaniem, na siłę sprawczą pewnych słów. Pewne zdania, jak: „Biorę sobie ciebie za żonę”, „Nadaje temu statkowi imię »Królowa Elżbieta«”, „Mój zegarek daję i zapisuję w spadku mojemu bratu”, powodują wykonanie jakiejś czynności⁴. Stan paniński dziewczyny po wymówionych słowach zyskał nowy status społeczny – mężatki. Performatywna moc słowa sprawiła, że drewniano-metalowa konstrukcja otrzymała własne imię – „Królowa Elżbieta”. Wypowiedziana konstatacja uczynienia daru zegarka sprawiła, że zmienił on właściciela. Akty mowy zmieniły i ustanowiły nowe stany rzeczywistości. „Powiedzieć coś – według Austina – to coś zdziałać”⁵. Moc sprawcza słów wypowiedzianych

1 GOFFMAN 2008, s. 45.

2 SCHACHNER 2006, s. 43.

3 *Performans, performatywność...* 2013, s. 9.

4 AUSTIN 1993, s. 554–555. Jest to klasyczne dzieło oparte na cyklu 12 wykładów wygłoszonych w Harvardzie w 1955 r., publikowanych pośmiertnie w 1962 r. W dziele tym Austin zaproponował pojęcie „zdania performatywnego” lub po prostu „performatywu”, myśląc o tych wypowiedzeniach, które w przeciwieństwie do zwykłych oznajmień nie opisują wyłącznie działań, ale przez sam fakt wypowiedzienia jeszcze coś czynią.

5 AUSTIN 1993, s. 555.

w obietnicach, przysięgach, nadawaniu nazw i imion powoduje działania podmiotów, jest performatywna.

Teoria aktów mowy Johna L. Austina z lat 60. XX wieku stała się ważnym zwrotem w badaniach nad performatywnością i sprawczością. Wkrótce problem performatywności poruszył Jacques Derrida w pracy z 1972 roku. Odnosząc się do teorii Austina, wskazał, że nie tylko mowa, ale też pismo ma performatywną, sprawczą moc działania⁶.

Ważnym krokiem w badaniach humanistycznych końca lat 90. XX wieku było zwrócenie uwagi także na sprawczość rzeczy (przedmiotów)⁷ jako aktywnych kreatorów życia społecznego, bytów nie-ludzkich i wywołane przez nie zmiany powstałe w kooperacji z ludźmi.

Zwrócenie uwagi na sprawczość rzeczy, możliwość wywoływania przez nie działania, zmian w życiu społecznym tłumaczy atencję okazywaną biżuterii w różnych kulturach świata od najodleglejszej historii człowieka. Przykładem może być metalowa obrączka *anulus pronubus* zakładana na palec serdeczny kobiety w starożytnym Rzymie, zmieniająca jej status, sprawiająca, że stawała się ona własnością mężczyzny, który ją wybrał⁸. Bardziej spektakularnym przykładem tłumaczącym respekt okazywany pewnym przedmiotom ze względu na sprawczość, jaką powodowały, jest królewska korona koronacyjna. Korona nałożona na głowę księcia czyniła z niego króla, pomazańca bożego, w którego imieniu sprawował władzę na ziemi⁹. Korona królewska – ze względu na swój mistyczny i symboliczny charakter – jest przykładem szczególnym.

Sprawczością odznaczają się także rzeczy mniej zjawiskowe. Jemma Field w pracy poświęconej królewskim klejnotom z monogramami zwróciła uwagę na potencjał przekazu wizualnego zawarty w prostym znaku i jego strategiczne możliwości wykorzystania w systemach wspierania interesów dynastii¹⁰.

Sięgając czasów nam bliższych, jako przykład można przywołać proste, okrągłe kolczyki wkładane w przekłute uszy, znane współcześnie jako kreole, używane od czasów starożytnych do oznaczania niewolników. W latach 60. XX wieku kreole zostały świadomie użyte przez czarnoskórych mieszkańców Ameryki

6 DERRIDA 1992, s. 278–282.

7 Ewa Domańska, mówiąc o synonimiczności „rzeczy” i „przedmiotu”, zwróciła uwagę na drugi z wymienionych, który zazwyczaj odnosi się do wytworów pracy ludzkiej czy też do przedmiotów codziennego użytku, DOMAŃSKA 2006, s. 104–127, 105, 106. W dzisiejszym rozumieniu pojęcie „rzeczy” rozszerza się, dotyczy nie tylko bytów nieorganicznych, lecz także organicznych. Możliwy do stosowania jest podział na ekofakty (byty wytworzone przez naturę bez ingerencji człowieka: zwierzęta, góry, kamienie, drzewa) i artefakty (przedmioty wytworzone przez człowieka).

8 *Dictionary* 1890.

9 GIEYSZTOR 1978, s. 9–23.

10 FIELD 2019, s. 139–160.

w demonstracji przynależności do grupy rasowej, ich afrykańskiego pochodzenia, zjednoczenia w ruch Black Power, równości rasowej w Ameryce¹¹.

Przedmioty biżuteryjne mają szczególną moc sprawczą i do nich odniosę się w prezentowanym artykule, podejmując zbadanie performatywności biżuterii żeliwnej, a dokładniej jednego z jej przypadków, jakim jest biżuteria patriotyczna. Proponuję nieco inne podejście badawcze od tego, jakie oferuje tradycyjna historia sztuki skupiająca się na dziełach-produktach, rezultatach jubilerskiego działania, na materialnych aspektach kreacji, w których dostrzegana jest kosztowność użytych materiałów, techniki ich opracowania, powstała forma, jej rodzime lub zapożyczone pochodzenie czy też czasami podkreślany czynnik klasowej i społecznej ostentacji bądź autoreferencyjnej prezentacji.

W niniejszym artykule proponuję odniesienie się do praktyk związanych z żeliwną biżuterią patriotyczną, zbadanie skutków wywieranych na oglądających ją widzach, rezultatów i zmian, jakie spowodowały w społecznej i kulturowej rzeczywistości¹². Innymi słowy, proponuję za Richardem Schachnerem zbadać okoliczności, w jakich „rzeczy”, „przedmioty” pojawiły się w zdarzeniach, zachowaniach, jaki niosły przekaz i jak wpłynęły na rzeczywistość¹³.

Pierwszą hutą wytwarzającą artystyczne przedmioty z żeliwa¹⁴ była Królewska Pruska Odlewnia Żeliwa w Gliwicach (Die Königlich-Preußische Eisengießerei in Gleiwitz) powstała w 1795 roku¹⁵. Wkrótce po niej, w 1804 roku, powstała Królewska Pruska Odlewnia Żeliwa w Berlinie (Die Königlich-Preußische Eisengießerei in Berlin)¹⁶, a w 1815 roku dołączyła do nich siostrzana Królewska Pruska Odlewnia Żeliwa Huty w Sayn koło Ehrenbreitstein (Die Königlich-Preußische Eisengießerei zu Sayner bei Ehrenbreitstein)¹⁷.

11 WOUTERS 2019; LETKIEWICZ 2022, s. 39–53.

12 Dostrzeżenie wagi „zjawisk wykonawczych” podmiotu jest zasługą „zwrotu postmodernistycznego”, DE MARINIS 2013, s. 23.

13 Richard Sachner, jeden z najwybitniejszych teoretyków i badaczy preformansu, jest profesorem Wydziału Performatyki New York University i redaktorem kwartalnika „TDR: The Journal of Performance Studies”. Reżyseruje przedstawienia teatralne, pisze eseje i książki, wyklada, prowadzi warsztaty, SCHACHNER 2006, s. 15, 16 i nn.

14 Elżbieta Dębowska, autorka opracowania *Dziewiętnastowieczna biżuteria żeliwna*, powołała się na list jednego z założycieli huty w Gliwicach, Fryderyka W. von Redena podróżującego po Anglii w 1790 r. Z listu wynika, że w latach 90. XVIII w. w Anglii była produkowana biżuteria żeliwna. Jej produkcja była jednak ograniczona. Na potrzeby teatru była także wytwarzana biżuteria z żelaza imitująca klejnoty. Żeliwo nie jest odkryciem z końca XVIII w. Biżuterię żeliwną wykonywano już w czasach rzymskich, DĘBOWSKA 2000.

15 Wytwarzano tu szeroki asortyment wyrobów z żeliwa: przedmioty techniczne, naczynia żeliwne, naczynia żeliwne emaliowane, uruchomiono produkcję zbrojeniową, wykonywano żeliwne przęsła mostów, detale architektoniczne (kraty, balustrady, parkany, ślusarkę okienną, łańcuchy, schody, bramy, piecyki), przedmioty codziennego użytku, meble, nagrobki, sakralia, rzeźbę pełną, popiersia, plakiety, reliefy, DĘBOWSKA 2006, s. 87–96, 102–115.

16 Po zdobyciu Berlina przez Napoleona wzory odlewów zostały przewiezione w 1806 r. do Paryża, CLIFFORD 1971, s. 27.

17 FRIEDHOFEN/DĘBOWSKA/BARTEL 2006, s. 10–13.

Stało się to możliwe dzięki wynalazkowi żeliwa – wysokowęglowego stopu żelaza z węglem, uzyskanego przy zastosowaniu koksu jako paliwa w tzw. wielkim piecu. Możliwość odlewania złożonych kształtów, wytrzymałość, odporność na ścieranie, niskie koszty produkcji sprawiły, że materiał ten od lat 70. XVIII wieku zyskał bardzo szerokie zastosowanie¹⁸.

W Gliwicach pierwsze medaliony i gemmy wzorowane na projektach lub modelach wzorów ceramicznych Josiaha Wedgwooda zaistniały już w 1798 roku w liczbie 1254 sztuk. Popyt na modne, klasycyzujące wzory sprawił, że w 1803 roku odlano ich już 15 593 sztuki. Dominowała tematyka mitologiczna i historyczna, z upodobaniem przedstawiano wybitnych wodzów, filozofów, artystów, nawiązując do profilowych przedstawień portretowych wzorowanych na antyku.

Na przełomie 1806 i 1807 roku rozpoczęto w Gliwicach, i być może w Berlinie, produkcję prostych naszyjników z gemm łączonych ze sobą podwójnymi łańcuszkami z drutu żelaznego¹⁹. Niewielkie gemmy były oksydowane, oprawiane w srebro i złoto. Ciemna barwa biżuterii żeliwnej znakomicie prezentowała się na białych sukniach (fot. 1).

Do dynamicznego rozwoju różnych form biżuterii żeliwnej przyczyniła się w dużym stopniu wojna wypowiedziana Napoleonowi przez władcę Prus Fryderyka Wilhelma III w dniu 9 października 1806 roku. Wojnę wywołały niekorzystne dla państwa decyzje podjęte przez Napoleona w rozgrywkach o hegemonię w Europie. Prusacy, ufni w potęgę swojej armii uchodzącej za najlepiej wyszkoloną na kontynencie, wspierani w swych pretensjach przez małżonkę władcy, królową Luizę (fot. 2), wystąpili przeciwko Napoleonowi. Królowa Luiza czynnie zaangażowała się w wojnę.

1. Appolinaria Mikhailovna Wielgorskaya, Karl von Hamplin, ok. 1830, Muzeum Państwowe Puszkina; © Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Vielgorskaya_A_M.jpg

18 CLIFFORD 1971, s. 27; DĘBOWSKA 2000. Żeliwo różni się od stali większą zawartością węgla, a także sposobem wytwarzania tych materiałów. Żeliwo jest odlewane i nie poddaje się obróbce plastycznej.

19 DĘBOWSKA 2000; DĘBOWSKA 2006, s. 87–100.

Towarzysząc idącym do boju oddziałom pruskim, ubrana była w wojskowy mundur. Król uczynił ją honorowym pułkownikiem w regimencie dragonów Ansbach-Bayereuth, który od tej pory nosił miano dragonów królowej (fot. 3)²⁰.

2. Królowa Luiza, Joseph Grassi, 1802, Stiftung Preußische Schlösser und Gärten; © Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Grassi,_Josef_Mathias_-_Luise_von_Mecklenburg-Strelitz.jpg

3. Królowa Luiza, Wilhelm Ternite, 1808, Staatliches Museum Schwerin; © Wikimedia Commons, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:K%C3%B6nigin_Luise_\(Ternite\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:K%C3%B6nigin_Luise_(Ternite).jpg)

Nikt nie przewidział, że kampania przeciwko Napoleonowi – trwająca zaledwie 39 dni – zakończy się totalną klęską armii pruskiej uchodzącej za niezwykłą²¹. Fryderyk Wilhelm III z królową Luizą i resztkami dworu w popłochu musieli uciekać z Berlina. Ukryli się na wschodnich rubieżach królestwa, znajdując schronienie w Kłajpedzie w Prusach Wschodnich.

W Tyłży 9 lipca 1807 roku Prusy zmuszone były podpisać niekorzystny traktat z Napoleonem. Odbierał on Prusom posiadłości w zachodnich Niemczech. Na Wschodzie Prusy musiały zrzec się ziem drugiego oraz części ziem pierwszego i trzeciego rozbioru Polski. Z nich utworzone zostało Księstwo Warszawskie. Niewarygodnie wysokie sumy reparacji wojennych za wywołaną wojnę, wyznaczone

²⁰ DEMANDT 2003, s. 225–226.

²¹ MANN 2007.

na 400 milionów talarów, były zapowiedzią katastrofy dla państwa pruskiego²². W złagodzeniu drakońskich warunków narzuconych przez cesarza liczono na wstawiennictwo słynącej z urody i wdzięku królowej Luizy, która osobiście przybyła do Tyłży (fot. 4). Królowa wśród poddanych uchodziła za wcielenie kobiety nowego typu. Spontaniczna i bezpośrednia zrezygnowała z postawy sztywnej, chłodnej, niedostępnej władczyni, obowiązującej wcześniej na pruskim dworze. Emanowała „ciepłem mieszczańskiego domu”²³, stając się królową ludzkich serc, a także wyrocznią mody. Na sztywnym pruskim dworze jako pierwsza porzuciła bogato zdobione dworskie toalety, zamieniając je na proste białe suknie, z wysokim stanem, niskim dekoltem, które według ówczesnych wyobrażeń miały przypominać te malowane na ceramice i utrwalone w rysunkach podróżników przybywających z miejsc starożytnej Grecji i Rzymu²⁴.

4. Spotkanie w Tyży Napoleona z Luizą, Nicolas Gosse, 1807;
© Wikimedia Commons, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:
%D0%A2%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%B7%D0%B8%D1%82._1807.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%D0%A2%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%B7%D0%B8%D1%82._1807.jpg)

22 CHWALBA 2008, s. 239–241; FILIPIAK 2021, s. 221.

23 MÜNKLER 2013, s. 217–219.

24 MARQUARDT 1989, s. 39–53.

Napoleon nie uległ jednak czarowi królowej. Zachował się jak zwycięzca wobec pokonanej. Do wielkiego koniuszego Armanda de Caulaincourta napisał: „Ułożyłem plan i Bóg świadkiem, te najpiękniejsze oczy świata – a są naprawdę piękne, Caulaincourt! – nie zdołają odwieść mnie od tego ani na jotę”²⁵. Cesarz zdawał sobie sprawę z kokieterii królowej i nie zamierzał się nabrać²⁶.

W opinii narodu pruskiego bezwzględna postawa Napoleona została odebrana jako podwójne upokorzenie, prywatne i polityczne Luizy – jako kobiety i jako władczyni Prus²⁷.

5. Krzyż żelazny, archiwum autorki

Fakt ten w znacznym stopniu pozwolił wystylizować pruską królową na męczennicę polityczną, ucieleśnienie oporu antynapoleońskiego, wzorzec poświęcenia, symbol piękności niewieściej. W mitologizacji Luizy pomogła jej wczesna śmierć w 34. roku życia, która nastąpiła 19 lipca 1810 roku. Śmierć królowej z powodu ciężkiej choroby płuc i serca można więc było przedstawiać jako skutek cierpień zadanych przez wroga. Luiza stała się ofiarą, bohaterką służącą ojczyźnie, mobilizującą do służby dla narodu²⁸.

Myśl ta – idea bohaterstwa jako służby, której patronowała kobieta – przyświecała ustanowieniu Żelaznego Krzyża (Eiserner Kreuz), odznaczenia dla żołnierzy wyróżniających się szczególną odwagą w walce

(fot. 5)²⁹. Król Fryderyk Wilhelm III, chcąc podkreślić związek między Luizą a orderem, ustanowił go w dniu urodzin królowej, 10 marca, choć na dokumentach z nim związanych widnieje data 17 marca 1813 roku³⁰. Krzyż zaprojektowany przez Karla Friedricha Schinkla nawiązywał formą do krzyża zakonu krzyżackiego, ale wyłamywał się z tradycji zaszczytnych odznaczeń swoim materiałem. Od czasów rzymskich odznaki za zasługi wykonywano z najkosztowniejszych materiałów. Krzyż pruski był z żelaza i nie mógł być kosztowny w dramatycznie zubożałym kraju. Król w Akcie Ustanowienia Krzyża Żelaznego uwnioślił żelazo, stwierdzając:

25 DEMANDT 2003, s. 240.

26 MÜNKLER 2013, s. 220.

27 *Ibidem*, s. 219–221.

28 *Ibidem*, s. 216.

29 GALIK 2007, s. 48.

30 MÜNKLER 2013, s. 223.

W obecnym czasie tej wielkiej katastrofy, co o wszystkim w ojczyźnie rozstrzygnie, godzi się uczcić i uwiecznić w całkiem szczególnych monumentach siłę owego ducha, która tak uwzniosła naród. Niezlomność, z jaką znosi on nieodparte krzywdy czasów żelaza, nie skarłała, by stać się małodusznością, a dowodzi tego wielka odwaga ożywiająca serca [...]. Postanowiliśmy przeto te zasługi na wojnie, która właśnie się zaczyna [...] uhonorować w sposób szczególny, po tej wojnie zaś więcej tego osobliwego odznaczenia nie przyznawać³¹.

W akcie ustanowienia krzyża król nie wspomina o dramatycznej sytuacji Skarbu Państwa, mówi o teraźniejszych czasach żelaza, a w wykładni dziejów świata, jaką podaje mitologia grecka, oznacza to epokę wojen, w której obowiązuje reguła: zwycięstwo albo zagłada.

Pierwszy egzemplarz krzyża przyznano pośmiertnie królowej Luizie. Został on umieszczony na cokole jej popiersia w pamiątkowej kapliczce w parku Hohenzieritz, która stała się miejscem kultu dla Prusaków, zagrzewając ich do boju w obronie ojczyzny³².

Krzyż z żelaza miał przypominać – wedle słów poczdamskiego kaznodziei Eylerta – „o obowiązku dzielnego panowania nad sobą i o godności niezłomnego charakteru. Ostrzegać przed wygodą i spokojem zniewieściałości, przed rozpustą i gnuśnieniem w rozkoszach zmysłów. Wzywa, by hartować wszelkie uczucia: niech będą jak stal”³³.

Skalę problemów finansowych wynikłych ze zniszczeń wojennych i rekompensat żądanych przez Napoleona za poniesione straty ilustrują restrykcyjne reformy podjęte już w 1807 roku przez barona Heinricha Friedricha Karla vom und zum Steina, pruskiego polityka, szefa ministrów. Wykorzystał on zakorzenione w narodzie cnoty, słynne „cnoty sekundarne” – dyscyplinę, rzetelność, oszczędność i zaciętość, dzięki którym udało się zbudować potężne państwo, pomimo braku zasobów naturalnych. Ubóstwo i surowość kraju miały wymusić dyscyplinę, obowiązkowość i pracowitość³⁴. Baron Stein, przystępując do reform i ratowania państwa przed bankructwem, powziął decyzje trudne dziś do wyobrażenia i raczej niemożliwe do zastosowania. Aby nie obciążać budżetu państwa, obniżył o połowę zarówno swoją pensję, jak i pensje swoich urzędników. Stein zażądał także oszczędności od królewskiego domu. Z wyjątkiem biżuterii wyprzedano niemal wszystko.

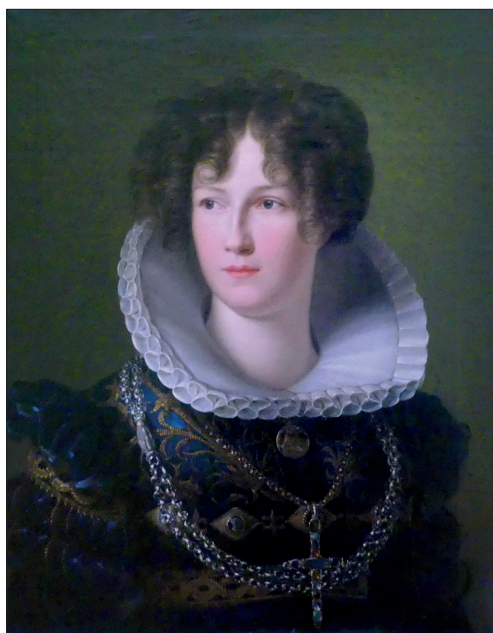
31 Cyt. za: MÜNKLER 2013, s. 223.

32 DEMANDT 2003, s. 312.

33 Cyt. za: DEMANDT 2003, s. 314.

34 Największy wpływ na powstanie zespołu cnót pruskich (niem. *Preußische Tugenden*) mieli XVIII-wieczni władcy Królestwa Prus, Fryderyk Wilhelm I i Fryderyk II Wielki, MÜNKLER 2013, s. 179–215.

To wtedy właśnie, zarządzeniem z dnia 17 marca 1809 roku, zbankrutowany Fryderyk Wilhelm III kazał rozbić i przetopić insygnia koronacyjne polskich władców. Drogocenne precjoza i klejnoty skradzione zostały z rozkazu jego ojca Fryderyka Wilhelma II z polskiego skarbcu na Wawelu w 1794 roku i potajemnie przewiezione do skarbcu Hohenzollernów w Berlinie³⁵. Ich zniszczenie przeprowadzono w Królewcu w 1811 roku. Z pozyskanego złota i srebra wybito monety. Kamienie szlachetne i inne drogocenne przedmioty sprzedano³⁶. Polskie insygnia koronacyjne zasilili pusty skarbiec pruski.

6. Maria Anna księżniczka Pruska, Friedrich Wilhelm Schadow, 1812, Museum Georg Schäfer; © Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File: Maria_Anna_of_Hesse-Homburg,_Princess_of_Prussia.jpg

Całkiem zubożałe państwo wzywało swych obywateli, aby je wspomagali, oddając na jego rzecz wartościowe przedmioty osobiste. 31 marca 1813 roku opublikowany został w Berlinie apel Rudolfa Werkmeistera o zbieraniu datków na potrzeby ojczyzny. Apel poparła pierwsza dama królewskiego dworu, jaką po śmierci królowej Luizy została księżniczka Maria Anna Amalie z Hesji-Homburga (fot. 6). Jej „Apel księżniczek królewskich do kobiet w państwie pruskim” (Ein Appell der königlichen Prinzessinnen an die Frauen im preußischen Staat) wzywał do ratowania ojczyzny poprzez wymianę złota na żelazo.

Księżniczka Maria Anna, znana też jako Marianna Pruska, poślubiła w 1804 roku księcia Wilhelma, najmłodszego z braci króla Fryderyka Wilhelma III. Wraz z królową Luizą tworzyła partię wojenną przeciwko

Napoleonowi. Była matką dziewięciorga swoich dzieci i matką zastępczą dziewięciorga dzieci po zmarłej królowej Luizie, założycielką prężnie działającego

35 Polski działacz polityczny, szambelan i hrabia pruski Feliks Franciszek Łubieński w swoich pamiętnikach podaje, że widział w 1798 r. w naszyjniku królowej Luizy Pruskiej, żony Fryderyka Wilhelma III, klejnoty z koron, które oglądał niegdyś w wawelskim skarbcu. Według dość powszechnej opinii, Łubieński w swoich opowieściach mijał się jednak niekiedy z prawdą. Jego pamiętniki po śmierci opublikował Władysław Chomętowski, CHOMĘTOWSKI 1876, s. 164–165.

36 ESTREICHER 1935.

Stowarzyszenia Kobiet Patriotycznych (Vaterländischen Frauenverein), powszechnie znana z zaangażowania patriotycznego i społecznego³⁷. Jej akcje przyniosły sukces. Rok 1813 okazał się przełomowym w historii żelaznej biżuterii patriotycznej³⁸. Powstało wówczas 11 tysięcy sztuk biżuterii żeliwnej, wśród której największym powodzeniem cieszyły się krzyże. Wytworzono ich 5 tysięcy³⁹.

Na apele o ratowanie ojczyzny ludność masowo przynosiła przedmioty ze złota, srebra, kosztownych materiałów, w zamian otrzymując żelazną biżuterię w postaci brosz, pierścieni, często z inskrypcją „Gold gab ich für Eisen” (Dałem złoto za żelazo/Dałem złoto na żelazo⁴⁰, fot. 7) lub „Für das Wohl des Vaterlands” (Dla dobra naszej ojczyzny) lub krzyż z portretem Fryderyka Wilhelma III, z portretem Luizy (fot. 8), pierścienie, medaliony z wizerunkiem królowej Luizy (fot. 9).

Niedroga czarna biżuteria stała się z dnia na dzień „rzeczą” zmieniającą zwykłych obywateli w patriotów gotowych ponieść ofiarę dla dobra ojczyzny, dających osobisty wkład we wspieranie wojen wyzwoleniczych, zmieniającą w lojalnych poddanych wobec władcy wzywającego do pomocy. Przekaz, jaki ten rodzaj biżuterii zawierał, był przekazem bardzo silnie działającym na oglądających, mobilizującym do naśladowania. Patrioci połączeni we wspólnotę stworzyli realną siłę, przeciwstawiając się Napoleonowi i pokonując go ze sprzymierzonymi w 1814 roku. Spowodowali głębokie zmiany w społecznej i kulturowej rzeczywistości.

Ratować ojczyznę i walczyć za ojczyznę chcieli mężczyźni, chciały również kobiety. Król Fryderyk Wilhelm III ustanowił dla kobiet szczególnie zasłużonych podczas wojny żelazny Order Luizy (Luizen-Orden, fot. 10). Order zaistniał w życiu patriotycznych Prus od 3 sierpnia 1814 roku. Król chciał w ten sposób upamiętnić zmarłą małżonkę Luizę. Żelazny order tworzył grecki krzyż emaliowany na czarno, z literą „L” (monogramem Luizy) w otoczeniu siedmiu gwiazd, umieszczoną w centrum błękitno emaliowanego medalionu osadzonego na przecięciu ramion krzyża.

Niektóre z kobiet, tak jak królowa Luiza, chciały walczyć czynnie. W męskim przebraniu wstępowały do wojska i stawały do boju. Były wśród nich: Frederike Krüger, Johanna Stegen, Anna Lühring, Ferdinande von Schmettau. Jedną z najsłynniejszych postaci stała się Eleonore Prochaska, która do armii zgłosiła się jako August Renz (fot. 11). Ratując towarzysza walki, sama została ciężko ranna i zmarła w wyniku odniesionych obrażeń. Podczas udzielania pomocy Prochasce,

37 *Maria Anna Amalie* [b.d.].

38 CLIFFORD 1971, s. 28.

39 *Ibidem*, s. 28.

40 Intencje inskrypcji „Gold gab ich für Eisen” można rozumieć na dwa sposoby: „Dałem złoto za żelazo” lub „Dałem złoto na żelazo”, aby nie zabrakło go na oręż dla walczących. Taką możliwość odczytania tekstu i jego interpretacji widzi tłumacz książki H. Münklera, *Mity Niemców*, s. 225.

7. Obrączka z inskrypcją „Gold gab ich für Eisen”, 1813; © Wikipedia, https://de.wikipedia.org/wiki/Gold_gab_ich_f%C3%BCr_Eisen

8. Krzyż z wizerunkiem królowej Luizy; archiwum autorki

9. Medalion z popiersiem królowej Luizy, 1810, Museum Weißenfels – Schloss Neu-Augustusburg; [online] <https://st.museum-digital.de/pdf/object/36552.pdf?lang=pl>

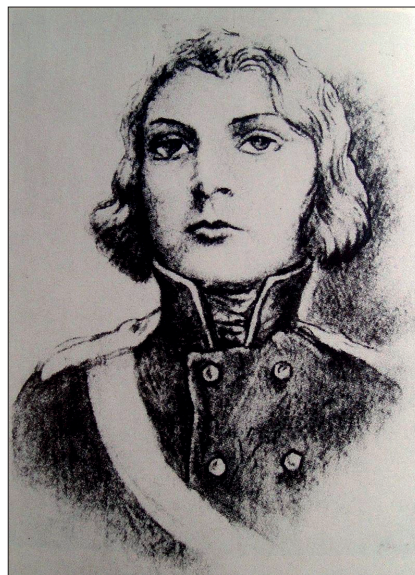

10. Order Luizy, 1810; wolny dostęp, <https://st.museum-digital.de/pdf/object/36552.pdf?lang=pl>

odkryto jej tożsamość. Umierając, podobno wyznała, że walczyła dla królowej Luizy. Ówczesna prasa porównywała Prochaskę do Joanny d’Arc. W patriotycznym uniesieniu wznoszono jej pomniki, opiewano w wierszach. Ludwig van Beethoven rozpoczął na jej cześć pisanie *Bühnenmusik* z librettem Friedricha Dunckera⁴¹.

41 FILIPIAK 2021, s. 202–212; *Eleonore Prochaska*... [b.d.].

Biżuteria patriotyczna stała się sposobem na wyrażanie przekonań: aprobaty lub sprzeciwu wobec aktualnych sytuacji politycznych. Jej wzory, możliwe do powielania w dowolnej liczbie egzemplarzy, rozlały się szeroką falą po zrewoltowanej Europie. Zasiliły polskie powstania narodowe. Były wzorem dla walczących w Wiosnie Ludów, Węgrów i Słowaków. Żeliwna biżuteria patriotyczna ze względu na swój zasięg i wpływ, jaki wywarła, należy do europejskich znaków kulturowych⁴².

11. August Renz, vel Eleonore Prochaska, 1813; © Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Eleonore_Prochaska.jpg

Bibliografia

- AUSTIN 1993 – John Langshaw Austin, *Jak działać słowami*, [w:] *idem, Mówienie i poznanie*, tłum. Bohdan Chwedończuk, przekład przejrzał Jan Woleński, Warszawa 1993.
- CHOMĘTOWSKI 1876 – Władysław Chomętowski, *Pamiętnik Feliksa hr. Łubieńskiego ministra sprawiedliwości*, Warszawa 1876.
- CHWAŁBA 2008 – Andrzej Chwałba, *Historia powszechna. Wiek XIX*, Warszawa 2008.
- CLIFFORD 1971 – Anne Clifford, *Cut-Steel and Berlin Iron Jewellery*, Bath 1971.
- DEMANDT 2003 – Philipp Demandt, *Luisenkult. Die Unsterblichkeit der Königin von Preußen*, Köln 2003, s. 225, 226.
- DE MARINIS 2013 – Marco De Marinis, *Performans i teatr. Od aktora do performerów i z powrotem*, [w:] *Performans, performatywność, performer. Próby definicji i analizy krytyczne*, red. Ewa Bal, Wanda Świątkiewicz, Kraków 2013, s. 20–29.
- DERRIDA 1972 – Jacques Derrida, *Sygnatura zdarzenie kontekst*, [w:] *idem, Pismo filozofii*, tłum. Bogdan Banasiuk, Kraków 1992, s. 278–282.
- DĘBOWSKA 2000 – Elżbieta Dębowska, *Dziewiętnastowieczna biżuteria żeliwna*, Gliwice 2000, [b.p.].
- DĘBOWSKA 2006 – Elżbieta Dębowska, *Królewska Pruska Odlewnia Żeliwa w Gliwicach*, [w:] Barbara Friedhofen, Elżbieta Dębowska, Elisabeth Bartel, *Europäischer Eisenkunstguss Die Königlich-Preussische Eisengießereien Glwice, Berlin, Sayn. Želiwo europejskie Królewskie Pruskie Odlewnie Želiwa*, Sayn 2006, s. 87–115.

42 LETKIEWICZ 2021, s. 53 i nn.

- Dictionary* 1890 – *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, ed. by William Smith, William Wayte, G.E. Marindin, London 1890, [online] <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0063;entry=anulus-cn> [dostęp: 13.10.2023].
- DOMAŃSKA 2006 – Ewa Domańska, *Ku historii nieantropocentrycznej*, [w:] *eadem, Historie niekonwencjonalne. Refleksja o przeszłości w nowej humanistyce*, Poznań 2006, s. 104–127.
- Eleonore Prochaska [b.d.] – Eleonore Prochaska [online] https://pl.wikipedia.org/wiki/Eleonore_Prochaska [dostęp: 2.11.2023].
- ESTREICHER 1935 – Karol Estreicher, *Zniszczenie polskich insygniów koronnych*, „Przegląd Współczesny”, t. 52, 1935.
- FIELD 2019 – Jemma Field, *A’Cipher of A and C set on the one Syde witf diamonds’: Anna of Denmark’s Jewellery and the Politics of Dynastic Display*, [w:] *Sartorial Politics in Early Modern Europe: Fashioning Women*, red. Erin Griffey, Amsterdam 2019, s. 139–160.
- FILIPIAK 2021 – Karolina Filipiak, *Lorelei czeka. Opowieści o Niemczech*, Kraków 2021.
- FRIEDHOFEN/DĘBOWSKA/BARTEL 2006 – Barbara Friedhofen, Elżbieta Dębowska, Elisabeth Bartel, *Europäischer Eisenkunstguss Die Königlich-Preußische Eisengießereien Gliwice, Berlin, Sayn. Żeliwo europejskie Królewskie Pruskie Odlewnie Żeliwa, Sayn* 2006, s. 10–13.
- GALIK 2007 – Piotr Galik, *Krzyż Żelazny*, „Odkrywca” 2007, nr 2, s. 47–49.
- GIEYSZTOR 1978 – Aleksander Gieysztor, *Spektakl i liturgia – polska koronacja królewska*, [w:] *Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce późnego średniowiecza*, red. Bronisław Geremek, Wrocław 1978, s. 9–23.
- GOFFMAN 2008 – Erving Goffman, *Człowiek w teatrze życia codziennego*, tłum. Helena Datner-Śpiewak, Paweł Śpiewak, wstęp Jerzy Szacki, Warszawa 2008.
- LETKIEWICZ 2021 – Ewa Letkiewicz, *Konteksty polskiej biżuterii patriotycznej. Konfederacja barska i powstania narodowe w XIX wieku. Historia kulturowa*, Lublin 2021.
- LETKIEWICZ 2022 – Ewa Letkiewicz, *Kolczyki jako medium komunikacji niewerbalnej*, [w:] *Wszystko na mojej głowie*, red. Małgorzata Wrześniak, Norbert Mojżyn, Warszawa 2022, s. 39–53.
- MANN 2007 – Golo Mann, *Niemieckie dzieje w XIX i XX wieku*, Olsztyn 2007.
- Maria Anna Amalie [b.d.] – Maria Anna Amalie z Hesji-Homburga, [online] https://de.metapedia.org/wiki/Maria_Aнна_Amalie_von_Hessen-Homburg [dostęp: 1.11.2023].
- MARQUARDT 1989 – Brigitte Marquardt, *Schmuck. Klassizismus und Biedermeier 1780–1850. Deutschland, Österreich, Schweiz*, Monachium–Berlin 1989.
- MÜNKLER 2013 – Herfried Münkler, *Mity Niemców*, tłum. Andrzej Kopacki, Warszawa 2013.
- Performans, performatywność... 2013 – *Performans, performatywność, performer. Próby definicji i analizy krytyczne*, red. Ewa Bał, Wanda Świątkowska, Kraków 2013.
- SCHACHNER 2006 – Richard Schachner, *Performatyka: Wstęp*, tłum. Tomasz Kubikowski, Wrocław 2006.
- WOUTERS 2019 – Kim Wouters, *What is the history behind wearing earrings?*, Baunat, 2019, [online], <https://www.baunat.com/en/golden-earrings-history-political-culture> [dostęp: 13.09.2023].